

OSMANLI DEVLETİ'NİN SON DÖNEMİNDE UŞAK'TA HALICILIĞIN MAKİNELEŞME SÜRECİ*

SADIYE TUTSAK**

GİRİŞ

Orta Asya'dan Anadolu'ya göç ederken Türklerin beraberinde getirdikleri halıcılık sanatını¹, XIII. yüzyılın üçüncü çeyreğinde iskânın şekillendiği tahmin edilen Uşak yöresinde yaşattıkları bilinmektedir². Uşak ve civarına yerleşen Türkmen ve yörük aşiretlerinden Kınıklı, Kaçar, Karakeçili, Kızılkeçili ve Tekeli gibi boylar, Orta Asya kökenli olan halıcılığı³ ayakta tutarak, XVI. yüzyılda burasını bir halı merkezi haline getirmişlerdir⁴. El sanatı şeklinde gelişen dokumacılığın önemli bir kolunu teşkil eden halıcılık⁵, yörede ev ve aile dışına taşmadan her ailenin kendine ve kızına gerekli olan halı, kilim, sandık ve yün örtüsü imâl etmesi ile aşama kaydetmiştir⁶.

Uşak halılarının XVI. yüzyılda önem kazanması ve Avrupa'da tanınmasında, Anadolu'ya gelen Avrupalı ressamların yaptığı resim ve tabloların katkısı küçümsenemez. Bu yüzyılın başlarında Uşak yöresine gelen Alman asıllı ressam Holbein'in tablolarında resmettiği halı desenleri, Uşak halılarının tanınmasına vesile olmuştur. Yüzyılın sonlarına kadar İtalyan ve Alman Ressamlar (Jan Vermeer, Gerarth Tecborch, Paris Bordane, Alessan-

* 14-19 Haziran 2004 tarihleri arasında Polonya-Varşova'da düzenlenmiş olan Uluslararası CIEPO-16 Sempozyumunda 15 Haziran 2004 tarihinde sunulan "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Uşak'ta Halıcılığın Makineleşme Süreci" konulu tebliğimin genişletilmiş şeklidir.

** Uşak Üniversitesi, Uşak Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

¹ Besim Atalay, *Türk Halıcılığı ve Uşak Halıları*, Ankara, 1967, s.22.

² Tuncer Baykara, "Batı Anadolu'da Bir Peçenek Beyi: Kızıl Bey", *Bellekten*, LXII/235, Aralık 1999, s.744.

³ Atalay, a.g.e., s.22.; Donald Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalatı Sektörü*, çev: Tansel Günay, İstanbul, 1999, s.241.

⁴ Samuk, "Tarihte Uşak Halıları", *Kaynaklar*, Sayı:3, 1984, Ankara, s.40; Samuk, "Uşak Halılarının Dünü Bugünü", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı:32, Türk Halıları Özel Sayısı, Ekim 1984, s.111.

⁵ Rifat Önsoy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Halı Sanayi ve Sanayileşme Politikası*, Ankara, 1988, s.86.

⁶ Samuk, "Uşak Halılarının...", s.111.

dro Varotari) tablolarında, bahsedilen halı desenlerini çokça kullanmışlardır. Hatta XVI. yüzyılda Uşak halılarında “*Holbein Halıları*” namıyla anılan bir halı şekli hasıl olmuştur⁷.

XVI. yüzyılda Uşak halı motiflerinde başlayan değişiklik ve değişimler Holbein Halısı olarak adlandırılan halı çeşitlerinde gözlenmektedir. Özellikle, bu yüzyılın ikinci yarısından sonra dünyaca tanınan Uşak halılarının en karakteristik özelliği madalyon motifi olmuştur. 1570-1656 yılları arasında Avrupalı ressamların tablolarında gözlenen madalyonlu Uşak halıları aynı zamanda Avrupa pazarlarında da büyük ilgi görmüştür. Londra’da “*Victoria and Albert Museum*” Paris’te “*Musée des Art Décoratifs*”, Viyana’da “*Österreichische Museum*” Newyork’ta “*Metropolitan Museum*” gibi müzelerde bu devirdeki en ünlü halı koleksiyonlarının bulunması bunun bir ifadesidir⁸.

XVI. ve XVII. yüzyıllarda İtalya, İngiltere ve Hollanda’da çok sayıda Osmanlı halısı bulunduğu bilinmektedir. XVII. yüzyılda Hollanda ressamlarının tablolarından Erdel halısı olarak anılan bir Osmanlı halı çeşidi, büyük bir ihtimalle Anadolu’da halı merkezi konumundaki Uşak yöresinin bir ürünüydü. Erdel’de Kalveci kiliselerinde çok kullanılmasından dolayı bu adla tanınmış olsa gerek⁹. XVII. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu’ya gelen seyyah Evliya Çelebi, yörenin meşhur sanayisi olan Uşak halılarından bahsederek, “divanhane ve cami halıları işler”inin bu sahada ibret verici numuneler olduğundan övgüyle söz etmektedir¹⁰.

A. UŞAK’TA HALI İMALATININ TİCARİLEŞMESİ

İstanbul Camileri (Süleymaniye, Selimiye, Fatih Camileri ve Türbeleri) ile saraylarına serilmek üzere Uşak’a halı siparişinin XVI. yüzyılda yapılmasıyla Uşak’ta bu el sanatı canlanmaya başlamıştır¹¹. Türklerden başka İzmir limanında bulunan İngilizler de buradan Uşak halısı satın

⁷ Samuk, “Tarihte Uşak...”, s.40-41.

⁸ Samuk, “Tarihte Uşak...”, s.41.

⁹ Suraya Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam, Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, İstanbul, 2000, s.172-173.

¹⁰ Evliya Çelebi, *Seyahatnamesi, Anadolu Suriye ve Hicaz (1671-1672)*, Cilt IX, İstanbul, 1935, s.39.

¹¹ Samuk, “Tarihte Uşak...”, s.40. Süleymaniye Cami ile İstanbul Evkaf Müzesi’nde bu halılardan geriye kalan bazı parçalar mevcuttur. Bkz: Gonca Samuk, “Uşak Halılarının...”, s.114.

almışlardır¹². XVI. yüzyılda halıların yük arabaları deve ve at sırtlarında taşınarak Avrupa'ya gönderilmeleri, bu sahadaki ticaretin belli bir potansiyele ulaştığına işaret etmektedir¹³. Önceden İzmir limanından fazla Uşak halısı satın almayan İngilizler, bu yüzyılın sonlarına doğru sömürgelerini genişletmesiyle daha fazla miktarda halı ithal etmişlerdir¹⁴. Daha sonraları Hollandalılar, İtalyan Prenslikleri, Avusturyalılar ve Almanlar, hatta Mısırlılar, İzmir'den Uşak halılarına rağbet göstermişlerdir. Uşak halıları Avrupa'da sadece ressamların tablolarına konu olmakla kalmamış, önde gelen kilise, müze ve soylu ailelerin evlerinde vazgeçilmez bir eşya olarak yerini almıştır¹⁵. XVIII. yüzyılda halıcılıkta başlayan genel bir gerilemeye rağmen, Uşak halıcılığı sağlam bir geleneğe sahip olduğu için bozulmadan yoluna devam etmiştir. Bunun bir neticesi olarak, XVIII. ve XIX. yüzyıllarda İzmir limanından halı satın alan yabancılar arasında İngilizler ilk sırada bulunmuşlardır¹⁶.

Osmanlı Devleti'nde kaliteli halı dokumacılığında Kandiye, Selanik, Niş, Sivas, Niğde, Konya, Maraş, Uşak, İzmir ve Halep önde geliyordu. İmal edildikleri yörenin adıyla anılan bu halılar içerisinde en fazla ihraç edilen ve saraylarda kullanılan Uşak halıları İzmir limanından çıktığı için daha ziyade "İzmir halısı" olarak isimlendirilmişlerdir¹⁷. 1840'larda şehrin temel iktisadi faaliyetini teşkil eden Uşak halıları, İzmir limanının en önemli ticari kalemlerden birisiydi. Bunun paralelinde 1870'lerde Anadolu'daki bu imalatın dörtte üçünün bu şehirden yapılması, Uşak'ın halıcılıktaki ağırlığını ortaya koymaktadır. 1880'lerden 1890'ların ortalarına kadar halı dokumacılığı, yörede iki kat daha artış gösterirken, 1900'lerde ise zirveye çıkarak üçte bir oranında üretimde ilerleme kaydetmiştir¹⁸.

Batu Anadolu'nun en önde gelen halı imalathanesi, 84.000 m.'lik yıllık üretimi ile Uşaklı Hacı Halil Efendi'nin idi. Osmanlı Devleti'nin 1863 yılında açmış olduğu uluslararası nitelikte ilk büyük sergisi olan Sergi-i Umûmî-i

¹² Samuk, , "Uşak Halılarının...", s.114.

¹³ Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında...*, s.241.

¹⁴ Tutsak, "Osmanlı Devleti'nin...", s.65.

¹⁵ Atalay, *a.g.e.*, s.22.

¹⁶ Samuk, "Tarihte Uşak...", s.41.

¹⁷ Önsoy, *a.g.e.*, s.86.; Donald Quataert, "Machine Breaking and Changing Carpet Industry of Western Anatolia 1860-1908", *Workers, Peasants and Economic Change In The Ottoman Empire 1730-1914*, İstanbul, 18893, s.119.

¹⁸ Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında...*, s.242-245.

Osmanî (İstanbul Sergisi)'ye gönderilen 220 halı numunesi içerisinde Uşak ve Kütahya taraflarında çok miktarda dokunan sofa halıları Uşak'ın iki büyük halı fabrikası müdürleri Hacı Halil Efendi ile M. Schiffmann tarafından sergiye konulmuştur. Açık kahverengi zemin üzerine mavi, yeşil, sarı, portakal gibi canlı renklerin hakim olduğu kaliteli bu halıların hem renk hem de desen bakımından canlı bir görünümü vardı¹⁹.

XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar Uşak ve çevresinde halılar, el tezgahlarında üretilen bir endüstri dalı olarak pekçok evin gelir kaynağıydı. Erkekler yün-yapağı işleri ile meşgul olurken, kadınlar ise halı dokuyarak ailelerini geçindiriyorlardı. Halıcılığın yan kolları olan iplik ve boyahaneler halkın geçimini sağlayan atölyeler şeklinde ortaya çıkmıştır²⁰.

Coğrafi keşifler sonucunda dünyada başlayan iktisadî sahadaki bu değişim sürecinden nasibini alan Osmanlı ülkesinde yabancı sermayenin tekelleşme çabası, Uşak halıcılığına yansımından dolayı konumuz itibarıyla incelenmeye değer bir hadisedir.

1. Kapitalizmin Yayılışı ve Osmanlı Devleti Üzerine Tesiri

XV. yüzyılın sonlarına doğru Avrupalıların kendi kıtaları dışındaki yerleri keşfetmeye başlamasıyla ticaret yolları değişime uğramıştır. Fakat, Asya ve Avrupa arasındaki baharat ticaretinin hemen yüzyılın başlarından itibaren Hint ve Atlantik Okyanusuna kaymadığı da bilinmektedir²¹. XVI. yüzyılın sonlarına kadar Portekizliler, baharat ticaretini Hint Okyanusu'na tamamen yönlendiremediği için bu bölgede Müslüman tüccarlar ile rekabet halindeydiler. XVI. yüzyılın sonları ile XVII. yüzyılın başlarında Hollanda ve İngiliz ticaret şirketlerinin devreye girmesiyle Ortadoğu ve Akdeniz ticaret limanları

¹⁹ Önsoy, a.g.e., s.86-87; Fabrika sahibi olan Hacı Halil Efendi'nin İstanbul'da Mercan'da Karagülhane bitişiğinde açtığı numune mağazasında her çeşit halı ve seccadeler mevcuttu. Bu mağazada %20'lik bir indirimle halı satışı yapılıyordu. İstanbul'da bulunmayan halılar istenildiğinde İzmir'den getirilecekti. Bu bilgiler ışığında, Hacı Halil Efendi'nin halıcılıkta Batı Anadolu'da nüfuzlu bir kişi olduğu anlaşılmaktadır. Bkz: *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, Sayı:24, 18 Rebiülevvel 1278/23 Eylül 1861.

²⁰ Gonca Samuk, "Tarihte Uşak...", s.42.

²¹ Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914* İstanbul, 1999, s.70-72; Herbert Heaton, *Avrupa İktisat Tarihi, İlkçağdan Sanayi Devrimine*, çev: Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara, 1995, s.215-219.

gittikçe sönükleşirken Hint Okyanusu'nda deniz ticareti canlanmıştır. Bu durum Akdeniz devletlerini ve Osmanlı Devletini menfi yönde etkilemiştir²².

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda uzun vadeli ekonomik bunalımın içine sürüklenen Batı Avrupa ülkelerinde işsizliğin yaygınlaşmaya başlamasıyla Hollanda, İngiltere ve Fransa gibi devletler, ekonomilerini canlandırmak ve işsizliği azaltmak için ülke içindeki altın ve gümüş miktarını arttırmaya yönelik farklı bir dış ticaret siyaseti izlemeye başladılar. Milli serveti arttırmayı amaçlayan bu siyasette, ithal edilenden fazla ihraç edilmesi, yani dış ticaret açığının fazla olması hedeflenmiştir. Ülkelerindeki üretimi dış rekabetten korumak suretiyle, üretimi artırarak işsizlik meselesi de çözülmeye çalışılmıştır. Bu siyaset çerçevesinde Batı Avrupa ülkeleri dış ticaretini kendi tüccarları ve kendi filosu ile yaparak, tüccar ve filolarına tekelci bir ayrıcalık sağlamışlardır. Osmanlı Devleti hem XV. ve XVI. yüzyıllarda hem de XVII. ve XVIII. yüzyıllarda bu ticaret sisteminin tersine, ithalatı sınırlandırıp ihracatı arttırmak yerine, ithalata destek vererek ihracatı gerekli gördüklerinde yapmışlardır²³.

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda deniz aşırı ticaret ve sömürgecilik, pek çok Avrupa ülkesi için sermaye birikimini yaratmıştır. XVIII. yüzyılın ilk yarısında İngiltere'nin ihracatındaki %85'lik bir pay oluşturan yünlü kumaş ve diğer mamul mallar, Kuzey Amerika'daki sömürgeleri için önemli bir pazardı. XVIII. yüzyılda tekstil sahasında Hindistan ve diğer Avrupa ülkeleri ile rekabet edebilecek bir düzeye ulaşmıştır. XVII. ve XVIII yüzyıllarda İngiltere'nin Doğu Akdeniz bölgesinde ticari tekelleşmesi, Levant Company tarafından yürütülmüştür. Fakat XVIII. yüzyılda İngiltere'nin ticarî nüfusu sınırlı kalırken, Marsilya'da Doğu Akdeniz ticaretini üslenen tüccarlar egemen olmuştur. Avrupa'nın Osmanlı Devleti ile ticarî ilişkilerinde artış görülmekle birlikte, Avrupa'da üretilen malların Osmanlı ülkesini istilası, sanayi devriminden sonra XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde başlamıştır²⁴. Sanayi devrimi ile ilkönce İngiltere, akabinde Batı Avrupa ülkeleri (Fransa, Belçika, Almanya ve diğerleri) düşük maliyetle ürettikleri mallara yeni pazarlar ararken bol ve ucuz gıda maddeleri ve hammaddeleri bulmaya çalışmışlardır. Dünya ticareti böylece genişlerken dünya ekonomisinde oluşan hiyerarşik yapının üst ba-

²² Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi...*, s.73-74.

²³ Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi...*, s.120.

²⁴ Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi...*, s.120-121.

samağında sanayileşmiş Avrupa devletleri ile Amerika Birleşik Devletleri yer alırken, üçüncü dünya ülkeleri alt basamağı teşkil etmiştir²⁵.

Dünyada bu gelişmeler yaşanırken Osmanlı Devleti'ne baktığımızda, ülkedeki iktisadi hayatın temelini teşkil eden tarım, devlete ait mirî toprakların işletilmesi anlayışı ile teşekkül etmiş olan tumar sistemine dayanmaktadır²⁶. XVI. yüzyılda kırsal kesimde yaşayan nüfusun %90'nının büyük bir kısmı, mirî topraklar üzerinde ve aile işletmeleri şeklinde zirai faaliyetlerde bulunmuştur²⁷. Siyasi ve ekonomik şartların XVII. ve XVIII. yüzyıllarda değişmeye başlamasıyla birlikte önemini yitirmeye başlayan tumar sisteminin ticarete yönelik bir üretim anlayışı olmaması yüzünden nüfusun büyük bir kısmı, Avrupa'daki gibi büyük sermaye birikimini gerçekleştirememiştir. Osmanlı Devleti'nde sanayi üretimi ve üretilen malların pazarlanması, dışa kapalı bir iktisat anlayışı şeklinde teşkilatlanmış olan loncalar kanalıyla yürütülmekteydi. Yeni gelişmelere ayak uyduramayan lonca teşkilatı, XIX. yüzyılda çökmüş²⁸ ve XX. yüzyıl başlarında resmen kaldırılmıştır²⁹.

XIX. yüzyıl öncesinde olduğu gibi, Tanzimat Fermanı ve sonrasında devletin iktisadi siyasetini, siyasi, askeri ve mali öncelikleri yön veriyordu. Devletin XIX. yüzyılda başlattığı sanayileşme hamlesinin temelini, ordunun ve devletin ihtiyaçlarını tedariki teşkil etmekteydi. Bu gaye ile oluşturulan fabrikalar, İstanbul ve çevresindeki Yedikule'den Küçük Çekmece'ye kadar uzanan sahada tesis edilen yünlü, pamuklu dokuma fabrikaları, feshane, tophane ve tersanelerle demir-dökümhaneleriydi. Hereke'de iplik dokuma fabrikası ile İzmir'de kağıt fabrikası bu teşebbüsün bir mahsulüydü. Fakat üretilen mallar devlet tarafından satın alınmasına ve ithal malların rekabetinden korunmasına rağmen, büyük bir kısmı işletilemediğinden üretimi durdurmak mecburiyetinde kalındı³⁰.

Sanayi devriminden sonra Osmanlı Devleti'ni açık pazar olarak gören İngiltere ile ilk ticari temasımız, II. Murad'ın 1579 yılında Kraliçe Elizabeth'e hitaben yazdığı bir mektupta üç İngiliz tüccarına (William Harborne, Edward Osborne ve Richard Staper) verdiği imtiyazla başladı. 1580 yılında

²⁵ Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi...*, s.153.

²⁶ Önsoy, *a.g.e.*, s.3.

²⁷ Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi...*, s.32.

²⁸ Önsoy, *a.g.e.*, s.3-4.

²⁹ Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi...*, s.162.

³⁰ Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi...*, s.161-162.

İngilizlerin Türkiye'de serbest ticaret yapmalarını onaylayan bir ahidname-nin verilmesi neticesinde 12 İngiliz tüccarı 7 sene müddetle Turkey Com-pany (Türkiye Kumpanyası) tesis edildi. Daha sonra Turkey Company ile Venice Company'nin birleştirilmesiyle kurulan Levant Company'e 12 yıllık bir imtiyaz verildi. Bu şirketin büyük kâr elde etmesinin sebebi, malı mal ile mübadele etmesinden kaynaklanıyordu. Fakat XVII. yüzyılda mübadele sis-teminin önemini kaybetmeye başlamasıyla İngiltere, diğer devletlerin yaptığı gibi para ile ticarete yöneldi. İngiliz ticaret gemileri ile Osmanlı ülkesine mensucat, maden, boya ve gıda maddeleri ile baharat getirildi. Mehmet Ali Paşa isyanında İngiltere'nin desteğini almak amacıyla İngiltere'ye iktisadi imtiyazlar veren Balta Limanı antlaşmasıyla³¹ İstanbul, Bursa, Amasya, Diyar-bakır, Halep, Şam gibi yerlerde iplik eğirme ve kumaş dokuma gibi faaliyet-lerde el tezgahlarının gittikçe gerilemekte olduklarını yerli ve yabancı sey-yahlar ifade etmektedir. Avrupa'dan ithal edilen pamuklu tekstil ürünleri oranı 1820'den 1914 yılına kadar 100 kattan fazla bir artış göstermiştir³².

XIX. yüzyılın başlarında Anadolu'ya baktığımızda çoğu kırsal alana yayılmış olan nüfusun köy ekonomisi çerçevesinde giyim eşyaları, tarımsal aletler vs. gibi gereksinimlerini üretip tüketiyordu. Zirai faaliyetlerin zayıfladığı mevsimlerde pamuk ve yünler, kadınlar tarafından işlenip eğilerek iplik haline getiriliyordu. Daha sonra bu ipliklerden el tezgah-larında kumaş imal ediliyordu. Kırsal alanda yaygınlaşan dokumacılık Avru-pa'da üretilen malların Anadolu'da yerel pazarlara girmesiyle hızlı bir dönüşüm süreci yaşamıştır. Köylüler vakitlerinin büyük bir kısmını pazara yönelik tarımsal faaliyetlere ayırarak pazarlarda giyim ve diğer gereksinimle-rini satın almaya başladılar. Mesela XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinde İngiliz sanayisinin ucuz ve sağlam mallarının pazarlara girmesiyle kırsal nüfus iplik eğirmek yerine ipliği pazardan almaya başladığından gittikçe Anadolu'da ip-lik eğirmeciliği ortadan kalkmağa yüz tutmuştur³³.

Bu yüzyılda kırsal alanda tarım dışı faaliyetler içerisinde ihracat amaçlı halı dokumacılığı artış göstermiştir. Avrupalı ve yerli tüccarlar taşrada doku-nan halıları ucuz fiyatlarla toplayarak ihraç ediyorlardı. Dış devletlerden ge-len talebin gittikçe artmasıyla yabancı sermaye, bu sahada teşkilatlanmaya

³¹ Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münâsebetleri I (1580-1838)*, Ankara, 1974, s.11-15,18-19, 101.

³² Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi...*, s.166-167.

³³ Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi...*, s.181.

gitmiştir³⁴. Aşağıda ele aldığımız Uşak halıcılığı üzerinde yabancı sermayenin kurmaya çalıştığı tekelleşme, bu teşkilatlanmanın bir parçasını teşkil etmektedir.

2. Uşak Halıcılığında Yabancı Sermayenin Tekelleşmesi

Orta Asya Türk kültürünün bir uzantısı olarak gelen halıcılık, Uşak'ta canlanarak Avrupa'ya taşınmış, kalitesi ve güzelliği ile Avrupalıları tarihi süreç içerisinde büyülemiştir. XVIII. yüzyılda Avrupa'da en çok aranan Uşak halılarına talebin fazla olması sebebiyle motiflerde bozulmanın da yine bu yüzyılda başladığı bilinmektedir. Bu süreçte geleneksel desenlerin yanısıra yeni örneklerle zenginleştirilen halılar, Avrupa'ya ihraç edilmiştir³⁵.

XIX. yüzyılda kapitalist Avrupa Devletlerinin adeta yarı sömürgesi durumuna düşen Osmanlı Devleti, içinde bulunduğu iç ve dış şartlar sebebiyle sanayileşmeyi gerçekleştiremediğinden, ancak ham maddeyi ihraç, işlenmiş malı ithal edebilecek bir konumdaydı. Çok nadir olarak dışarıya ihraç edilen işlenmiş malların en önemlisi, el dokuması halılardı. Daha ziyade şehirlerde örgütlenen lonca teşkilatı, taşrada yaygınlık kazanmış olan halıcılığı denetlemekten uzaktı. Bu sanat dalı, daha hür bir şekilde ev sanayisi şeklinde gelişip büyümüştür. Batı Anadolu halılarına yabancı ülkelerden talebin olmasına rağmen XIX. yüzyılın ortalarına kadar halı ticareti, özel siparişler dışında, kapalı bir ekonomik yapının içinde sıkışık kalmıştır. Daha ziyade Müslüman Türk tüccarlar tarafından organize edilen bu ticaret, halı dokunan merkezlerdeki ev tezgahlarına sipariş vermek suretiyle yürütülmüştür³⁶. Bir İngiliz şirketine bağlı olan İzmir'deki bazı yabancı tüccarlar, 1830'lu yılların başlarına kadar ticari anlamda Uşak'tan İzmir'e yapılan halı sevkiyatında hiç de azımsanmayacak boyutta faaliyet göstermişlerdir³⁷. P de Andrea (1836), Habif ve Palako (1840), T.A. Spartalı (1842) Batı Anadolu halı ticaretinde yer alsalar da, bu sahada asıl ağırlığı Müslüman Türk tüccarlar teşkil etmişlerdir³⁸. XIX. yüzyılın ortalarında İzmir'deki yabancı tüccarların kurmuş olduğu ticarethaneler, halıcılık sektöründeki kontrolü sağlayabilmek için, özellikle Uşak'taki Müslüman firmalarla rekabete girişmişlerdir.

³⁴ Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi...*, s.181-182.

³⁵ Samuk, "Uşak Halılarının...", s.132-133.

³⁶ Sabri Yetkin, "II. Meşrutiyet Öncesi Ege'de Şirket-i Milli Denemesi: Uşak Osmanlı Halı Ticarethanesi-I", *Toplumsal Tarih*, V/26, Şubat 1996, s.14.

³⁷ Quataert, *a.g.m.*, s.121.

³⁸ Yetkin, "II. Meşrutiyet Öncesi...-I", s.14.

Halicilik konusunda bir ticari ağ kurmaya çalışan yabancı sermayenin en büyük destekçileri gayrimüslimler olmuştur³⁹. Bu esnada, Batı Anadolu'da köylülere malzeme vererek sipariş ile halı dokutan Müslüman Türk tüccarlar içerisinde Hacı Ali Efendi en ünlü isim olarak göze çarpmaktadır⁴⁰. Bu kişinin halı imalatı için 3.000 evle bağlantı kurmuş olması⁴¹ bu düşüncenin farazi olmadığını ortaya koymaktadır.

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Batı Anadolu halıcılığında Avrupalı tüccarların kendilerini bu sahada hissettirerek, tekelleşmeleri dikkati çekmektedir. Uşak'ta ve diğer halı dokunan sahalarda Avrupalı tüccarların hızlı bir şekilde sayılarının artması, suni boyaların icadıyla eş zamanlı gerçekleşmiştir. 1860'ların başlarında bir Fransız şirketi olan A. Griraud, Uşak'ta halı imalatı için kolay malzeme tedarik ettiğinden, halı satın alanların teveccühünü kazanmıştır⁴². Aynı zamanda P de Andrea, Habif ve Polako ile T.A. Spartalı adlı yabancı tüccarların 1864 yılında Uşak ve çevresinde iplik ve model vererek halı dokutmaya başlamalarıyla İngiliz sermayesinin doğrudan Uşak halıcılığının içerisine girdiği anlaşılmaktadır⁴³. Kendi adlarına dokuttukları halıları doğrudan ihraç etmişlerdir⁴⁴. Batı Anadolu ticaretinde bu dönemeç, tesadüfi bir hadise neticesinde gerçekleşmemiştir⁴⁵. Pek çok üretici ve tüketici ile ilişki kurmayı hedefleyen yabancı sermaye sahipleri liman kentlerinden iç kesimlere giden ticari bir ağ kurmaya

³⁹ Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, çev: Ayşe Berktaş, İstanbul, 2002, s.261.

⁴⁰ Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, İstanbul, 1984, s.102; Yetkin, "II. Meşrutiyet Öncesi...I" s.14.; Quataert, *a.g.m.*, s.121.

⁴¹ Quataert, *a.g.m.*, s.121.

⁴² Quataert, *a.g.m.*, s.121.

⁴³ Zeki Sönmez, "Batı Anadolu Türk Halıcılığının 19. Yüzyıldaki Durumu Üzerine", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Türk Halıları Özel Sayısı 32, Ekim 1984, s.98.

⁴⁴ Quataert, *a.g.m.*, s.121.

⁴⁵ Yetkin, "II. Meşrutiyet Öncesi...I", s.14; İzmir'de bulunan Metrordi(?) ve Şürekası 15 Haziran 1849 tarihinde İngiliz Konsolosuna yazmış olduğu mektupta Anadolu'daki bazı eşyaların ve özellikle İngiltere'de imal edilen malların ticaretini Londra'daki şirketlerinin hesabına yaptıklarını söz ettikten sonra, "*hevâyc-i zarûriyeden mâ'dûd eşyânın isâli zımnında ticâretin tevsî' lâzım gelmekle yirmi sene mukâddem Uşak kazasında reâya olmak aliyyeden ve Rum milletinden Kostandi ve Dimitri Dimitoğlu Nama'nın zir-i idâresinde olarak bir ticâret vekâleti tezyid olunub merkûmlar bizim hâlimize bey' ve şirâ' itmekde olurlar*" ifadesinden XIX. yüzyılın ilk yarısında İngiliz sermayesinin Uşak'a girdiği kanaati oluşmaktadır. Bkz: BOA, HR. MKT. 26/41 1265.B.24.

çalışmışlardır⁴⁶. Batı Anadolu'da bahsedilen ticari ağın oluşması için 1860'lı yıllarda İzmir-Aydın demiryolunun İngilizler tarafından yapımına başlanması, bu düşüncenin bir parçasını teşkil etmektedir. 1862 yılında Aydın demiryolunun Efes'e bağlanmasıyla Selçuk, Aydın, Nazilli, Sultanhisar, Söke, Kasaba, Ödemiş, Tire ve Bayındır gibi yerleşim birimlerine ulaşımın beşde dördü nispetinde kısalmıştır⁴⁷. 1863 yılında imtiyazı alınan ve 1866'da tamamlanan İzmir-Kasaba (Turgutlu) demiryolu hattı, 1872 yılında Kasaba'dan Alaşehir'e, 1888 yılında ise Manisa'dan Soma'ya kadar yapılmıştır. Bu demiryolu hattının 1893 yılında bir kolu Bandırma'ya, diğer kolu ise Afyon'a kadar uzatılması şartıyla bir Fransız şirketine satılmıştır⁴⁸. İzmir-Kasaba demiryolu hattının bir uzantısı olan Alaşehir-Afyon hattının XIX. yüzyılın sonlarına doğru tamamlanmasıyla⁴⁹ Uşak'a mal gidiş-gelişi ivme kazanmıştır⁵⁰.

Batı Anadolu'da yabancı sermayenin birikiminde, 1863 yılında meşhur İngiliz sigorta şirketi tarafından London Sun Insurance Company ile 1864'de Ottoman Financial Association ve Ottoman Bank'ın İzmir'de şubelerinin açılması etkili olmuştur. Bu yıllarda telgrafla haberleşmenin başlamasıyla İzmir limanı ile Avrupa arasında iletişimin artması ve limanın inşası gibi faaliyetlerle İngilizler, hedeflerine adım adım ilerleyerek, XIX. yüzyıl sonlarına doğru, 1880'lerde halı imalatında tekelleşmeyi sağlamışlardır⁵¹. P. De Andrea O., G.P. ve J. Baker, Habif ve Polako, Sydney La Fontaine, T.A. Spartalı Co., Sykes Co. adını taşıyan altı İngiliz ticarethanesinin faaliyetleri, halı imalatı ve ihracatı ile sınırlı kalmamış, yünlerin alımı, iplik eğirme, boyama gibi halıcılığın diğer girdilerini de yürütür bir konuma gelmişlerdir. Bu sahada tüccarların en büyük destekçisi olan gayrimüslimler, yün alımı, alınan yünlerin iplik haline getirilmesi ve boyanması

⁴⁶ Çağlar Keyder, Y. Eyüp Özveren, Donald Quataert, "Osmanlı İmparatorluğunda Liman Kenderi", *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri (1800-1914)*, Editörler: Çağlar Keyder, Y. Eyüp Özveren, Donald Quataert, İstanbul, 1994, s.142.; Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, İstanbul, 1994, s.111.

⁴⁷ Reşat Kasaba, "İzmir", *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri (1800-1914)*, Editörler: Çağlar Keyder, Y. Eyüp Özveren, Donald Quataert, İstanbul, 1994, s.13.

⁴⁸ Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Ankara, 1994, s.97; Sadiye Tutsak, "Osmanlı Devletinin Son Devirlerinde Uşak Kazası", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Sayı XVI, İzmir, 2001, s.179.

⁴⁹ Tutsak, "Osmanlı Devleti'nin Son...", s.179.

⁵⁰ Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında...*, s.248.

⁵¹ Yetkin, "II. Meşrutiyet Öncesi...I", s.14.

işlerini ticarethane adına organize etmişlerdir⁵². Mesela, Kasaba ve Demirci' de Ermeni iplik atölyelerine iş verildiği gibi, yün tüccarı olan C. Offley'in Akhisar'da bulunan iplik fabrikaları da bu tüccarlara iplik imal ediyordu⁵³.

İngiliz tüccarların bu sahada aktif olmalarıyla birlikte ip boyacılığının işlevi artmıştır. XIX. yüzyılın ortalarına doğru profesyonel boyacılar, boyama işini Uşak'ta tekellerine almışlardır. Fakat 1850'lerde bu faaliyetin kalitesi tartışılır bir hale gelmiştir⁵⁴. Zira Yeni Dünya'dan ve Hindistan'dan birkaç doğal boya kullanmaya başladılar. 1856 yılından itibaren kimyacılar, doğal boyalardan elde edilen renkleri çeşitli sentetik kaynaklardan imal etmeye başladılar⁵⁵. İlerleyen yıllarda ise ticarethaneler tarafından Almanya ve Belçika'dan getirtilen anilin boyaları, kök boya yerine kullanılmaya başlandı⁵⁶. Köylüler tarafından eğrilen iplikler, boyanacağı zaman, İngiliz tüccarlar tarafından boyalar, boyacılar satılıyordu⁵⁷. Boyama işi, bu sahada uzmanlaşmış köylere ile İzmir'de Rumlara ait 15 iplik boyama fabrikasında yapılıyordu. Köylülere verilen anilin boyaları yüksek fiyattan satıldığı için, boyanmış ipliklerin ücretinden düşülüyordu. Böylece yüksek kar elde eden tüccarlar, daha sonra halıların dokunması maksadıyla boyanmış iplikleri köylere dağıtıyorlardı. Aydın vilayetinde 1888 yılında bu boyaların kullanılmasının yasaklanarak yerli kök boyanın kullanılması zorunlu hale getirilince, anilin boyaları ile ipleri boyayan köylü aileler ile boya fabrikaları faaliyetlerine son verdiler. Bu yasaklamadan zarar gören İngiliz tüccarların şikayetlerinin etkisiyle kısa süre sonra anilin boyaları tekrar kullanılmaya başlandı. XX. yüzyılın başlarında ise alizerin boyası yaygınlaştı⁵⁸.

İngiliz tüccarlar adına köylere teker teker dolaşan Rum ve Ermeni aracılar, model ve renk siparişlerini genelde köy muhtarları vasıtasıyla dağıtıyorlardı. Dokunan halılar balyalanmış bir şekilde muhtarlar aracılığıyla Rum ve Ermeniler tarafından teslim alınıyor ve İzmir limanından ihraç edili-

⁵² Sönmez, *a.g.m.*, s.100.

⁵³ Yetkin, "II. Meşrutiyet Öncesi...-I", s.14.

⁵⁴ Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında...*, s.254-255.

⁵⁵ Quataert, *a.g.m.*, s.121.

⁵⁶ Kurmuş, *a.g.e.*, s.102.

⁵⁷ Yetkin, "II. Meşrutiyet Öncesi...-I" s.15; 1893 yılından önce Uşak'a gelip yerleşen Fransız misyonerlerinin 27.000 kuruş kıymetinde bir boyahaneye sahip oldukları bilinmektedir. Bkz: Tutsak, "XX. Yüzyıl Başlarında...", s.110.

⁵⁸ Quataert, *a.g.m.*, s.121.

yordu. Dokuyucular yine paralarını düğüm sayısına göre muhtarlar kanalıyla alıyorlardı⁵⁹.

İngilizler 1890 yılında geleneksel motifler yerine, Avrupa motiflerinde dokunursa daha fazla halı satışının gerçekleşeceğini düşünerek Avrupa'dan halı motifleri getirtmişlerdir⁶⁰. Ayrıca İzmir limanı vasıtasıyla ithal ettikleri Uşak halılarını kendi ülkelerinde dokutmak isteyen birkaç İngiliz sanayicisi, 1893 yılında Uşak kasabasına gelerek halı dokumacılığında maharetli dört ustayı fazla maaş vereceklerini söyleyerek İngiltere'ye götürmüşlerdir⁶¹. Bu hadise Uşak halılarına gösterilen ilgiye işaret ederken, İngiliz sermaye için Uşak halılarının büyük bir rant kapısı olduğunu göstermektedir.

İngilizler halı imalatını ev sanayisi şeklinde yürütmeyi daha karlı buldukları için üretimi fabrika şekline dönüştürmeyi düşünmemişlerdir. Bu boşluktan faydalanan Avusturyalı tüccarlar, XX. yüzyılın başlarında Keun ve Ortakları Şirketi adıyla Uşak civarında bir halı dokuma fabrikası açtılar. Yılda ortalama 12.000 m. halı dokumayı hedefleyen bu fabrikada 80 işçi çalışıyordu. Bu şirketin yüksek kar elde etmesi iştahları kabarttığından bir yıl içerisinde 15 halı dokuma fabrikası tesis edildi. İngilizler gibi halı imalatı için gerekli dağıtım ve toplama işlerinin teşkilatını oluşturamayan bu ortaklıklar, gayrimüslimler ve Türkler tarafından küçük bir sermaye ile kuruldu. Daha ziyade İngilizlerin ulaşamadıkları yerlerde faaliyet gösteren bu şirketler, ağı iyi kuramadıkları için İngilizlerin iplik eğirme ve boyama fabrikalarından iplik satın almışlardır. Halı imalat maliyeti İngilizlerinkinden %50 daha fazla tutuyordu. Batı Anadolu'da tekelleşmelerinin zedelenmeye başlaması, İngiliz tüccarlarının 400.000 sterlin sermaye⁶² ile resmi olarak 25 Şubat 1907⁶³ tarihinde The Amalgamated Oriental Carpet Manufactures Limited (Doğu Halı Kumpanyaları Şirketi)'i kurmalarına sebep oldu. Halk arasında Şark Halı Kumpanyası ya da İzmir Halı Sendikası olarak bilinen bu şirket, T.A. Spartalı şirketinin müdürü Albert Aliyotti ile P. de Andrea şirketinin müdürü olan Hermen de Andrea'nın teşkilatlanmayı üstlenmeleri neticesinde, 1907 yılı Ocak ayı başlarından itibaren T.A. Spartalı Co., P. de Andrea Co., G.P. ve J. Baker, Habif ve Polako, Sydney La Fontaine ve Sykes

⁵⁹ Kurmuş, a.g.e., s.102-103.

⁶⁰ Kurmuş, a.g.e., s.103.

⁶¹ Hizmet, 27 Kanun-ı Evvel 1893.

⁶² Kurmuş, a.g.e., s.104.

⁶³ Eldem, a.g.e., s.85'de bu şirketin 1908 yılında kurulduğunu ifade etmektedir.

Co. adını taşıyan altı şirketin birleşmesiyle ortaya çıkmıştır⁶⁴. Şirket ilk önce yün ipliği üretimi ve boyanması işini merkezi hale getirmeyi hedeflemiştir. Bunun için İzmir'de iki fabrika kurulması 14 şehirde acentelerin açılması, Batı Anadolu'nun çeşitli yerlerinde altı halı dokuma fabrikasının tesis edilmesi gibi faaliyetlerinden dolayı diğer şirketler yavaş yavaş piyasadan silinmeye başladılar⁶⁵. Nisan 1907 yılında Uşak'ın onsekiz nüfuzlu tüccarı tarafından 50 bin sermaye ile kurulan "Uşak Osmanlı Halı Ticarethanesi", Uşak Halı Ticarethanesi veya Milli Uşak Halı Şirketi olarak da anılmaktadır. Bu şirketin ortaklarından sadece, halı tüccarı Tiridzade Mehmed Paşa, Hamzazade Hacı Hüseyin, Helvacızade Hacı Hüseyin ve Hacı Gedikzade'nin isimleri tespit edilebilmiştir. Şark Halı Kumpanyasının tekelleşmemesine bir tepki şeklinde tesis edilen bu şirket Avrupa'ya ihracat yapmak için bir dükkan bile kiralamıştır. Büyük ümitlerle kurulan şirketin tekelci zihniyetle rekabet edememiş olma ihtimali yüksektir. Zira 1910 yılında halı sendikasının tekelliliğini sürdürmesi bunun bir emaresidir⁶⁶. Bu yılda Şark Halı Şirketi'ne bağlı olarak çalışanların sayısı 15.000'e ulaşmıştır. Elde dokunan halı ihracatı ise toplam ihracatın %5'ini teşkil etmekteydi⁶⁷.

B. TEKELLEŞME SÜRECİNDE UŞAK'TA HALICILIK

İzmir'in art bölgesinde halı imalatının başlıca merkezi olan Uşak'ta⁶⁸ halıcılık, XVIII. yüzyılın sonları ile XIX. yüzyılda altın devrini yaşamıştır⁶⁹. XIX. yüzyılda, üçte ikisini Türkler teşkil ettiği 15.000 civarında bir nüfusa sahip Uşak kasabasında 1500 hane bulunmaktadır. Bu mevcut hanelerin 250'sinde Rumlar, 200-300'sinde Ermeniler barınmaktaydı. Uşak merkez şehirde, çoğunlukla Sabah mahallesinde ikamet eden gayrimüslimlerin halı ve kilim ticaretiyle meşgul oldukları bilinmekle birlikte, nüfus oranı dikkati alındığında, Uşak kasabası için bu kadar önem kazanmış olan halı imalatının

⁶⁴ Yetkin, "II. Meşrutiyet Öncesi...I" s.16.

⁶⁵ Kurmuş, a.g.e., s.104-105; Halı Sendikası, günde 5-6 bin düğüm yapan vasat bir işçinin gündeliği, Hereke'de 4,0, Uşak'ta 2,5, Isparta'da 2,1, Sivas'ta ise 1,8 kuruştur. Bkz: Eldem, a.g.e., s.85.

⁶⁶ Sabri Yetkin, "II. Meşrutiyet Öncesi Ege'de Şirket-i Milli Denemesi: Uşak Osmanlı Halı Ticarethanesi-II", *Toplumsal Tarih*, V/27, Mart 1996, s.26-27, 29.

⁶⁷ Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi...*, s.181-182.

⁶⁸ Pretextat Lecomte, *Türkiye'de Sanatlar ve Zenaatlar, Ondokuzuncu Yüzyıl Sonu*, çev: Ayda Düz, Tercüman 1001 Temel Eser: 59, İstanbul, 1970, s.100; Quataert, a.g.m., s.118.

⁶⁹ Tutsak, "Osmanlı Devleti'nin...", s.65.

tamamen Rum kadınlar tarafından gerçekleştirildiğini ifade eden Fransız seyyah Charles Texier'in *Küçük Asya* adlı eserinde vermiş olduğu bilgiye itibar etmek pek mümkün değildir⁷⁰. Sipariş verilen halıları yetiştirebilmek için halı dokuyan kadınlar, gece gündüz çalışmalarına rağmen, verilen siparişleri yetiştiremiyorlardı⁷¹. Ticaret erbablarına büyük paralar kazandıran Uşak halıları, bir ticari mal olarak görüldüğünden, daha önceden başlayan bozulma bu dönemde aşırı derecede artmıştır⁷².

Fransız seyyah Texier'in eserinde verdiği bilgiye göre, 1834 yılında birinci kalite halının 1 arşın karesi 10 kuruşa, yani 2 frank 70 sente, kanaviçe tarzında iğne ile işlenen tüysüz halı çeşidinin ise arşını 6,5 kuruşa satılmaktadır. İstanbul ve İzmir'de ise tüysüz halının arşını 14 kuruşa veriliyordu. Hatta 1837 yılında 20 kuruşa, 1864 yılında takriben iki katına kadar çıkması, halı ticaretinde araçların ne kadar kar elde ettiğini bir nebze de olsa ortaya koymaktadır. Halı imal eden bir kadınlar 1838 tarihinde ayda 12 frank kazanca sahipti⁷³.

Tanzimat devrinde Osmanlı Devleti sanayiye güçlendirme gayretleri çerçevesinde⁷⁴, Uşak ve Gediz'de imal edilen halı ve kâliçe dokumacılığını desteklemiştir. Bu civarlarda halıcılıkla meşgul olan tüccar ve esnafa verilme üzere 1848 yılında 1300 kese "*sermaye akçesi*" tahsis edilmesi planlanmıştır. Başka amaçlar doğrultusunda kullanılmaması şartıyla, halıcılığın günden güne ilerlemesi ve bu sanata talebin artması maksadıyla bu maddi yardımın yedi sene daha uzatılması düşünülmüştür. Devletin Uşaklı Hacı Mehmed Ağa'ya 800 kese, Gedizli Hacı Ahmed Ağa'ya 500 kese para yardımında bulunması bu düşüncenin bir mahsulüdür⁷⁵. Bu halılara rağbetin fazla olmasına karşı, "*fahiş*" gümrük resmi alınmasından dolayı 1850 yılında hazinenin "*fedakarlık*" göstermesi istenmiştir⁷⁶. Aynı yıl içerisinde Uşak ve Gediz'de "*nev-resm*" olarak adlandırılmış olan yeni model halıların kolay bulunabilmesi, halk arasında kabul görmesi ve yayılması için

⁷⁰ Charles Texier, *Küçük Asya*, çev. Ali Suad, Cilt II, İstanbul, 1340(1924), s.373-375.

⁷¹ Atalay, *a.g.e.*, s.5-22, 25, 43-44.

⁷² Sönmez, *a.g.m.*, s.95; Halı dokuyan kadınlara verilen desenlerde ölçek bulunmadığından, gelişigüzel yapılan ayarlamalar yüzünden modellerde tahrifat olduğu da bilinmektedir. Bkz: Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında...*, s.252.

⁷³ Texier, *a.g.e.*, s.374.

⁷⁴ Önsoy, *a.g.e.*, s.47.

⁷⁵ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)*, A. MKT 200/11; BOA, A.MKT. 16/51.

⁷⁶ BOA, A. MKT. MHM 32/87.

sadece bu halılara mahsus olmak üzere gümrük resmi imtiyazının uzatılması talep edilmiştir⁷⁷. Bu yıllarda eski modelde dokunan halılar ihraç edilirken tabi tutulan gümrük resminden, yeni modelde, yani nev-resm olarak dokunmuş halıların gümrükten muafiyeti, 1852 yılında yürürlüğe girecektir⁷⁸. Aynı sahada imal edilen halılara bu konuda iki farklı uygulamanın olması nedeniyle eski model halların dokunması geri planda kalmasına, yeni model halıların ise imalatına ağırlık verilmesine yol açacağından dolayı, Uşak halıcılığı el sanatı yönünden talihsizlik yaşamasındaki temel unsurlardan birini teşkil ettiği kanaatini taşımaktayız.

Halk arasında "*Koca Yangın*" ya da "*1310 Yangını*" olarak ifade edilen 1894 yılında çıkan yangında, Uşak kasabasının beşde dördü yandığı için evleri yanan insanların çoğu çadır ve barakalarda barınmışlardır. Mevsimin kış olmasından dolayı sıkıntı çeken bu insanlar, maddi açıdan da geçimlerini idame ettirecek durumda değillerdi. Yangınzedelerin bir kısmı, Çifteler köyünde boş bulunan 15 eve yerleştirilmesi düşünüldü. Yapağısı bol olan bu köyde yangınzedelerin uygun maaşla bir memurun gözetimi altında halı dokumaları için seccade tezgahların kurulmasına izin verildi⁷⁹. Diğerleri arasında halı dokumasını bilenler yüz, yüzmişer hanenin fakir olan Gediz, Simav ve Tavşanlı kazalarına nakl edilmesi planlandı. İskan edilecek bu yangınzedeler sayesinde, 400.000 nüfusa sahip bulunan Kütahya sancağında bu sanat dalının yayılmasıyla halkın fakirlikten kurtarılması düşüncesinin yattığı bilinmektedir⁸⁰. Bu yıllarda Uşak kasabasındaki evlerde birer ikişer, bazılarında ise dörder beşer tezgah bulunmaktaydı. Uşak halkı içerisinde erkek kadın, çoluk çocuk müslim ve gayrimüslimler arasında bu el sanatını hemen hemen bilmeyen yoktu. Uşak'ta kaliteli kılıçlar imal edilmesinden, dolayı şehirde tüccarların çoğalması ihtimali yüksek olmasına rağmen, bu sahada ihtikar kişilerin bulunması yüzünden kılıçların düşük fiyattan imal edilmesi (üçyüz fiyatla) ve boyacılığın birkaç kişinin tekelinde toplanması halıcılığın gelişimini menfi yönde etkilemiştir. Mesela kıyyesi 20 paraya boyanacak yün ipliğin beş altı kuruşa boyanması bunun bariz bir misalidir⁸¹.

⁷⁷ BOA, A. MKT NZD 38/57.

⁷⁸ BOA, A. AMD 30-91.

⁷⁹ BOA, Y.MTV, 120/30; BOA, Y.MTV, 104/41.

⁸⁰ BOA, Y.MTV, 120/30; Tutsak "Osmanlı Devleti'nin Son...", s.185.

⁸¹ BOA, Y.MTV, 120/30.

XX. yüzyılın başlarında, 2.000 halı tezgahında halı dokuyan 8.000 işçi kızın 1.000'ini Gediz, Simav ve Eşme kazaları ile civar köylerden gelenler teşkil etmiştir. Mevcut tezgahların 1.200'ünde sürekli kalıçe, geri kalan 800 tezgahta kısmen kalıçe, kısmen de kilim dokunuyordu. Zaman zaman da tezgahların bir kısmı boş kalabiliyordu⁸². Uşak'ta halıcılığın yan girdisi olan boyahanelerin 300'e ulaştığı bu yıllarda halıcılık ticaretiyle uğraşan tüccarların mevcudu 27 civarındaydı⁸³.

1. İplik Fabrikalarının Kurulması

a. Hamzazade İplik ve Şayak Fabrikası

Kalıçe tüccarlarından Hamzazade Hüseyin Efendi, Uşak kasabası civarında Bahçelerarası olarak bilinen ham arazide kalıçe imaline mahsus bir iplik ve şayak fabrikası inşa etmek için 1899 yılında resmi bir başvuruda bulunmuştur. Fabrikanın tesisi için gerekli arazinin üçte birini Hüseyin Efendi ve kardeşi Ahmed Ağa ile üçte ikisini Tiridzade Mehmed Paşa ve Hacı Gedikzade Hacı Mustafa Efendi tedarik etmişlerdir. Bu mahallin 2.625 kuruş kıymetinde olmasına istinaden binde otuz nisbetinde devletin talep ettiği yıllık 50 kuruş 90 pare karşılığında, Sabah mahallesinde bir kıt'ada birbuçuk evlek bahçeyeri için Hamzazade Hüseyin Efendi ve biraderi Ahmed Ağa'dan, bir kıt'ada ikibuçuk evlek olan bahçeyeri için Tiridzade Mehmed Paşa ve Hacı Gedikzade Hacı Hafız Mustafa Efendiler senet vermişlerdir⁸⁴.

Osmanlı Devleti'nde kurulacak olan fabrikaların alet ve edevatının gümrük resminden muaf tutulması amacıyla 16 Eylül 1873 tarihinde alınan karar⁸⁵, 19 Nisan 1316/1 Mayıs 1900 tarihinde verilen iradeyle on sene daha uzatılmıştır. Bu vergiden muaf tutulacak eşyayı içeren Defter-i Nezaret-i Heyet-i Kalemiye, Şura-yı Devlet ve Meclis-i Mahsus-ı Vükela tarafından incelenip tasdik edildikten sonra Heyet-i Fenniyece de onaylayıp Sanayi İdaresine tebliğ edilmektedir. Padişahın iradesiyle fabrika tesisi için Avrupa'dan getirilecek gerekli alet ve edevat gümrük resminden bu şekilde muaf tutulmak-

⁸² Ahenk, 22 Mayıs 1901.

⁸³ Adnan Şıman, Sadiye Tutsak ve Biray Çakmak, "XX. Yüzyıl Başlarında Uşak'taki Fransız Müesseseleri", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, IV/1, Haziran 2002, s.108.

⁸⁴ BOA, ŞD 1576/11, Hüdavendigâr 3/764; BOA, ŞD 1217/2, Ticaret 3/226.

⁸⁵ BOA, ŞD 1232/24, Ticaret 4/613.

tadır⁸⁶. 21 Ağustos 1316/3 Eylül 1901 tarihinde ruhsatnamesi verilen Hamzazade Hacı Hüseyin Efendi'nin iplik ve şayak fabrikasının vergiden muaf tutulacak olan alat ve edevatın listesi ihtiyaca göre 1901 ve 1907 yıllarında tespiti aşağıdaki tabloda verilmiştir⁸⁷.

Tablo I: 1901 ve 1907 Yılları Gümrük Resminden Muaf Alet ve Edevat Listesi

1901 yılı		1907 yılı	
Aded	Alat ve Edevatın Çeşidi	Aded	Alat ve Edevatın Çeşidi
1	Demir yapağı tarama makinesi.	2	Yapağı ve yün gibi levazımat-ı nesciyeyi tarayıp kabartmak ve iplik yapılmasını kolaylaştıracak tarak ve tezgahı.
1	Demir petek dökme tezgah ayağı.	2	Yapağı ve yün gibi levazımat-ı nesciyeyi taraktan çıkardıktan sonra iplik bükmeye yarayan vargel tezgahı.
1	Tel kakma ince makine tezgahı kayışı	16	Yukarıda yazılı tezgahlardan özel gelen ipliklerle şayak, kazmir (kaşmir), aba, çuha ve fason imaline mahsus tezgah.
1	Demir kazan bacası	4	Mamullerin sınaî usuller dairesinde hav döküp sıkıştırmaya mahsus tezgah.
1	Petek dökme makine çarkı	3	Mamullerin Dizayn tezgahından çıkarıldıktan sonra yüzünü kabartıp hav getirmek için Şardon tezgahı.
3	Otomobil tekerleği	3	Mamullerin yüzüne gelen havların fazlalıklarını kesip şayak üzerine düzgün hav hale getirmek için makas tezgahı.
-	Otomobil teferruatı	2	Mamuller yukarıda bahsedilen tezgahlardan geçtikten sonra ütüleyip yüzünü perdahlamaya yarayan ütü tezgahı.
1	Otomobil dingili	-	Tamamıyla ip çıkarmak için olup onaltı aded teferruatından ibaret.
1	Otomobil avkı	20	İplik dokumaya mahsus makine
-	Dökme tezgah teferruatı		
1	Makine kayışı		
3	Ağaç ahenlice tarak davulu		
2	Küçük tarak davulu		
-	Dökme tezgah edevatı		
1	Tarak davulu		

⁸⁶ BOA, ŞD 1224/36, Ticaret 3/887.

⁸⁷ BOA, İ Rüsümât, 11.L.1315; BOA, İ Rüsümât, 6.Ra.1319.

2	Tarak davulu küçüğü ⁸⁸		
1	Pirinç isimli saat		
-	Pirinç kazgan musluğu teferruatı		
1	Lastik hortum		
1	Demir ağaçlı tarak teferruatı		
1	Yapağı makinesi tarağı		
1	Otomobil (25 bargir kuvvetinde)		
-	Dökme makine alat ve edevatu		
1	Demir çorap makinası		
1	Tarak makinası tezgah edevatu		
1	Demir makine tezgah edevatu		
1	Kavsalalı Dökme yapağı tezgah tarağı		
1	Dökme yapağı tezgah yatağı		
1	Tarak edevatu		
1	Demir makine parçası		

b. Bıçakcızade Yapağı ve Şayak Fabrikası

Uşak'ta yapağı ve şayak fabrikası kurmak isteyen tüccar Bıçakcızade Ali Efendi, ruhsat almak için 1900 yılında Kaza Meclis idaresine başvuruda bulunmuştur. Uşak kasabasına 300 metre uzaklıkta Gediz kazası sınırı içerisinde bulunan Bağçeleraları'nda tesis edilecek yapağı ve şayak fabrikası, buharlı makineler ile imalatta bulunacaktı. Bunun için kömür veya gaz ile çalıştırılacak kazanın uzunluğu 1,5m., fitri 55 cm., arzi 50 cm. idi⁸⁹. 2 Haziran 1318/15 Haziran 1902 tarihinde kazanın fabrikaya koyulması için ruhsat verilmiştir⁹⁰.

İnşaatı tamamlanmış olan fabrika için elzem olan makine, alet ve edevatın yurt dışından ülkeye girerken ödenmesi gereken gümrük resminden muafiyeti, 1907 yılında yapılan yazışma ekinde bir liste yer almaktadır. Bu listenin altında ithal edilen malların 1906 yılında fabrikaya ulaştığını belirtmesi, bu çeşit eşyalar ülkeye girdikten sonra gümrük resminden muafiyet işlemlerinin başlatıldığını göstermektedir⁹¹.

⁸⁸ Günümüzde penyör denilmektedir.

⁸⁹ BOA, ŞD 1581/14, Hüdavendigâr 4/29.

⁹⁰ BOA, ŞD 1219/15, Ticaret ve Ziraat 3/373; Eldem, a.g.e., s.75'de bu fabrikanın kuruluş tarihini 1901 olarak vermektedir.

⁹¹ BOA, İ. Rüsümât, 12.L.1325.

Tablo II: 1907 Yılları Gümrük Resminden Muaf Alet ve Edevat Listesi

Adet	Makine, Alet ve Edevatın Cinsi
3	Vargel yani iplik bükme tezgahı
3	Kartel yani yapağı tarak ve fitil yapmak için birbirine bağlı tezgah
6	Filetör (iplik makinesi) iki ipliği bir arada bükmek için tezgah
3	Tüylü iki ipliği bir yere sarıcı tezgah
3	Veze için kartel tezgah arkasına muvazene tezgah
1	İplik temizlemek için tezgah
3	Kulvar yani iplik boyamak için sarıcı tezgah
1	Hallac yapağı ve yün yırtıcı tezgah ⁹²
3	Loom machine şayak sökmeci tezgah
2	Miline? machine yani şayak dövücü lastik tezgah
1	Porasil? şayak ustasına mahsus tezgah
2	Şardon yani şayak fırçası hav çıkarıcı
1	Kırk beygir kuvvetinde buhar makine kazanı

Osmanlı Devleti'nde açılacak olan fabrikaların dışarıdan getirilecek makine, alet ve edevatın gümrük resminden afvı 3 Muharrem 1328/15 Ocak 1910 tarihinde son bulmuştur. Teşvik ve yardıma muhtaç olan sanayiye korumak amacıyla hazırlanmış "Teşvik-i Sanayi" Kanunu bu sıralarda henüz onay verilmemiş olmasından dolayı alınacak alet ve edevat için depozito ya da doğrudan gümrük resmi ödeniyordu. Bu nedenle ödenmiş olan gümrük resmi ya da depozitoların iade edilmesi için aynı yıl içerisinde bir kanun maddesi çıkarılmıştır⁹³.

c. Yılcıncıade İplik Fabrikası

Uşak kasabası civarında, yine Bahçelerarası mevkiinde sebze ve ot bahçesi içerisinde halı, kilim, seccade dokumacılığında kullanılmak üzere eşraftan Yılcıncıade Osman Efendi tarafından bir iplik fabrikasının açılması için 1898 yılında resmi bir başvuruda bulunulmuştur. Sabah mahallesindeki Koca Mezar'a yakın bir yerde bulunan fabrika arsası 4.500 kuruş kıymetinde olup, 3 kuruş 15 pare yıllık öşür bedeli belirlenmiştir. Yün ve yapağı taraya-

⁹² Yün açma makinesi.

⁹³ BOA, ŞD 1232/24, Ticaret 4/413.

rak iplik imal edecek olan fabrika buhar ile çalıştırılacaktı⁹⁴. Bu amaçla fabrikaya kazan konulması için 9 Nisan 1321/22 Nisan 1905 tarihinde ruhsatname verilmiştir⁹⁵.

2. Uşak Halıcılığında Makineleşmeye Bir Tepki: Tarak İsyanı

a. Halkın Huzursuzluğu

Uşak'ta halı dokumacılığı için ihtiyaç duyulan yapağı, koyun yetiştirilen Ankara, Kengiri ve bilhassa Cihanbeğli'den tedarik ediliyordu. Kimsesiz kadınlara yıkatılan yapağınlar, el tarağında tarandıktan sonra el ile eriş ilme ve argaç haline getiriliyordu. Ardından boya işiyle uğraşan esnafa verilen ipler, boyandıktan sonra halı dokunan tezgahlara gönderiliyordu. Bütün bu işlemler elle yapıldığından orta halli kişiler ile yapağı nakleden kiracılar, kimsesiz kadınlar ve fakir halk, boyacı ve hallaç esnafı geçimini bu şekilde sağlıyordu⁹⁶. Uşak'ta 1890'ların sonlarına kadar halı imalatı için geniş ölçüde iplik üretilirdi. Fakat 1872-1896 yılları arasında kasabada iplik ihtiyacı büyük miktarda artmıştır. 1885 ila 1896 yılları arasında 75.000 m.'den 250.000 m.'ye ulaşan halı imalatında iplik ihtiyacı çok hızlı bir şekilde büyümüştür. Bu nedenle halı dokuyucuları yabancı tüccarlara ve kendi acentelerine daha bağımlı hale gelirken, pek çok iplik eğircisi bağımsız kalabiliyordu⁹⁷. Bandırma Feshane-i Amire Nazırı Muhiddin Paşa tarafından Mihaliç'e bağlı Beyköy'de yapağı taranması için kurulan fabrikada, halı dokumacılığında kullanılan eriş, argaç ve ilmenin imal edilmesiyle, bu işlerle uğraşan halk işsiz kalmaya başlamıştır. Zira, yüksek fiyatla halı sendikası tarafından kiralanmış bu fabrika, halı ipliği imaline yönelerek halı siparişi verilen yerlerin iplik ihtiyacını tedarik edecekti. İzmir'in Uşak'a verdiği sipariş halılar bu ipliklerle dokunuyordu. Sonradan Uşak'ta bir yapağı tarağı makinesinin getirilmesiyle hallaçlık yapan esnaf biraz daha mağdur kalmıştır. Burada ruhsat ile açılmış olan fabrikalar, ilk önceleri şayak imalatına başlamışlardı. Fakat Bandırma'daki fabrikanın halı ipliği imalatından daha fazla kar elde ettiğini dikkate alarak, üretimi halı ipliğine dönüştürmüşlerdir. Bu amaçla fabrikalarda kullanılan yeni tür yapağının içine halı kırpıntısı, çeşitli halı tüyü, yatak

⁹⁴ BOA, ŞD 1581/16, Hüdavendigâr 4/35.

⁹⁵ BOA, ŞD 1224/36, Ticaret 3/887.

⁹⁶ BOA, ŞD 1228/8, Ticaret 4/233.

⁹⁷ Quataert, a.g.m., s.123.

şilteleri içlerinden bazı maddeler karıştırılmış olduğundan elde edilen ipliklerin kalitesi düşmüş, bu ipliklerden dokunan halılara da rağbet gittikçe azalmıştır⁹⁸.

İplik imal eden fabrikalar, yapağları iyi yıkamadan tarayıp eğiriyorlardı. Bu taraklarda taranan yapağının elyafı, üçer-beşer santimden uzun olmadan kırılıyordu. İplik haline getirilecek olan taranmış yapağılar üzerine zeytinyağı serpmek suretiyle bunun önüne geçilmeye çalışılmıştır. Makinelere çıkan iplikler, bu nedenle bir kat daha yağlanarak çıktığından hem kirli hem de daha ağır oluyorlardı. İmal edilen ipliklerin tüyleri biraz kuruyunca ve ayrıca halı dokunurken döküldüğünden ipliklerin ağırlığı biraz azalıyordu. Evlerdeki tezgah sahipleri, aile üyelerini ve diğer kişileri ücretli olarak çalıştırarak ticarethane adına halı dokutuyorlardı. Sipariş alan halı tüccarları, metrekaresine göre fabrika imalatı olan argaç, ilme, eriş gibi malzemenin fiyatıyla birlikte tezgah sahiplerine zimmetleyerek veriyorlardı. Tüccarlar bir arşın halıya üç kıyye iplik gider şeklinde hesap yaptıklarından, halı dokunurken üç kıyye eriş ve argaç yetmediğinden biraz daha iplik ilave ediliyordu. Fazladan kullanılan bu iplik, mecburen tezgah sahiplerinin cebinden karşılanıyordu. Dokunan halılar, tezgah sahipleri ya da hamallar tarafından tüccarın mağazasına götürülüyordu. Tüccar, halının imalat fiyatını esas almak yerine, İzmir'deki tüccarların belirlediği fiyatı esas alarak ödemeyi yaptığından halı dokuyucuları bu işten zararlı çıkıyorlardı. Tezgah sahipleri de hesap sormaksızın halı imalatına devam etmek zorunda kalmışlardır. Gelecek yılın hesabından düşülmek şartıyla bu kişiler parasız kaldıklarında bazen tüccarlardan para almışlardır. Bu ihtikarattan bunalan halk mahkemeye başvurmuş, fakat borçlu oldukları için tüccarın beratına karar verildiğinden bir sonuç alamamışlardır. Ekonomik sıkıntı içinde yaşayan halk bu işten para kazanamadığı gibi, evlerinde borçlarını ödeyecek adeta eşyaları da kalmamıştır⁹⁹.

Fabrika ipliği ile dokunan halılar yağlı olduğundan dolayı etrafı yağladığı gibi, süpürüldükçe halıların tüyleri döküldüğünden Uşak'ta halıcılık sanatı günden güne inkıraz içine girmiştir. Halı tüccarları ve simsarları, halıcılıkla geçimlerin temin etmeye çalışan insanlara karşı, "pek külli ihtikarât-ı irtikâb ve icrâ" etmişlerdir. Dokunan halıların arşınla ölçülmesinde

⁹⁸ BOA, ŞD 1228/8, Ticaret 4/233.

⁹⁹ BOA, ŞD 1228/8, Ticaret 4/233; Uşak Şeriyeh Sicili IX'un çeşitli sayfalarında bu ihtikarlardan dolayı açılan davaların reddedildiğine dair kayıtlar yer almaktadır.

bile tüccarlar tarafından hile yapılmıştır. Baş tarafı kalın bir demirle yapılan her ölçme işleminde aşağı yukarı yarım arşın eksik ölçülmüştür. Meşrutiyetin ilanından sonran Uşak askeri kolun arabulucuğu neticesinde dokunan halıların ölçümü, arşın demir yerine şerit ile yapılması tüccarlar tarafından kabul edilmiştir. Halkın ve tüccarların güvenin kazanmış iki kişi tarafından yapılması kabul edilen bu ölçüm işi ilerleyen zamanlarda tavsamıştır¹⁰⁰.

İzmir limanında halı ticaretiyle uğraşan tüccarlar ve fabrika sahipleri bu yaşananların farkındaydılar. Uşak'ta fabrikatör Tiridzade Mehmed Paşa, kendine ait iplik fabrikası açmadan önce halıcılığa verdiği zarardan ötürü bu ipliklerin kullanılmaması için Uşak Ticaret Odası Reisi sıfatıyla resmi olarak bazı tüccarlara ihtarlarda bulunmuştur. Avrupa'daki modanın çok sık değişmesinden istifade ederek, kalitenin bozulmasını göze alan Avrupalı tüccarlar bu sahada makineleşmeye gitmişlerdir. Fakat halılarda meydana gelen bozulma Avrupalılarında dikkatini çekmeye başlayınca İzmir'deki bazı halı tüccarları, sipariş verirken fabrika ipliği yerine, el ile imal edilenlerin kullanılması hususunda açıklama yapmıştır¹⁰¹.

b. Tarak İsyanı

Halı dokumacılığı sahasında üzerlerine kurulan baskıdan bunalan Uşak halkı, çektikleri sıkıntının temel sebebi olarak gördükleri iplik fabrikalarının kapatılması konusunda çaresiz kaldıklarından, isyan ederek tepkilerinin göstermişlerdir. Kasaba halkından "*birkaçbin*"¹⁰² müslim ve gayrimüslim kadın ve erkek, 1908 yılı Mart ayı ortasında bir Cuma günü saat beş civarında iplik fabrikalarını tahrip etmeye başlamışlardır¹⁰³. Yün iplik eğiren üç fabrikayı hücum ederek¹⁰⁴, günlerce yağmalama ve protesto gösterilerinde bulu-

¹⁰⁰ BOA, ŞD 1228/8, Ticaret 4/233.

¹⁰¹ BOA, ŞD 1228/8, Ticaret 4/233.

¹⁰² İlhan Tekeli, Selim İlkin, *Ege'deki Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşı'na Geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim (Tahtakılıç) Bey*, Ankara, 1989, s.366'e bu isyana 1500 kadar insanın katıldığı ifade edilmektedir.

¹⁰³ BOA, Y.A.Hus. 519/37 1326.Z.11; BOA, ŞD 1228/8, Ticaret 4/233; Hüdavendigâr Vilayeti Valisi'nin 29 Nisan 1325 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne göndermiş olduğu bir evrakta, "*binüçyüzyirmiüç senesi Şubat'ında ahâli tarafından bi'l-hücûm sedd ve tahrib idilen halı ipi fabrikalarının*" ibaresinden isyanın çıkış tarihi olarak akla hemen Şubat ayı gelmekle birlikte, yukarıda tarihi tespit edilen muhura tarihi dikkate alındığında Miladi takvime göre 1908 yılı Mart ayı ortası olması ihtimali çok yüksektir. Bkz: BOA, ŞD 1228/8, Ticaret 4/233. Quataert, a.g.m., s.117'de Hüdavendigâr Vilayeti Valisi ile Sadrazamın yazışmalarını dikkate alarak, isyanın çıkış tarihini 1908 yılı ortası şeklinde vermektedir.

¹⁰⁴ Quataert, a.g.m., s.117.

nan halkın içerisinde, Uşak'ın tanınmış simalarından İbrahim Tah-takılıç/Dalkılıç aktif olarak görev yapmıştır. Şehir halkının yanısıra Akse, Kılcan, Mende, Kuyucak, Bölme gibi çevre köylerden insanların kirman ve çıkırıkla katıldığı bu isyanda iplik fabrikaları kullanılmaz hale gelmiştir¹⁰⁵. Bu yaşanan hadisenin çıkış noktası olarak, İzmir'de halı dokumacılığında kul-lanılmak üzere İngilizler tarafından tesis edilmiş boya fabrikası sahibi olan Oriental Coper Manufacture Kaçurnes Limited adlı şirketin mahalli hükümet tarafından alınan kanuni tedbirlere uygun hareket etmemesinden dolayı 26 Şubat 1323/10 Mart 1908 tarihinde Dahiliye Nezaretine bir "muhtura" verilmesini ifade edebiliriz. Çünkü, bu şirketin daha sonra Uşak acentesine gönderdiği iplikler, tren istasyonunda kaza kaymakamı ve belediye reisi tarafından tevkif edildikten birkaç gün sonra geri gönderilmişti. Bu gerginlikten dolayı İngiliz şirketinin aleyhinde boykotta bulunmak amacıyla Tiridzade Paşa'nın halkı teşvik ettiği yolunda resmi kayıtlarda bilgiye rastlanmaktadır. Fakat daha sonra yapılan tahkikat neticesinde Tiridzade Paşa'nın kasaba halkını isyana teşvik etmediği tespit edilmiştir. Uşak halkı ve tüccarları tarafından halı imalatına yönelik bir Osmanlı Halı Şirketi'nin kurulmasına mahsus olan bir teşebbüs, İzmir Halı Sendikası'na karşı bir bojkot hazırlığı şeklinde anlaşılmasından dolayı bu suçlama hasıl olmuştur¹⁰⁶.

Şura-yı Devlet İstinaf Mahkemesi Reisi Daniş Bey, sona ermiş isyanı tah-kik etmek üzere görevlendirildi. Fakat yüz liralık harcirahı ödenmediğinden Daniş Bey'in Uşak'a gelmesi biraz gecikti. Uşak Kaymakamı İshak Tevfik Bey, isyan sırasında meydana gelen zarar ve ziyanı gösteren bir yazıyı merkezden gelen istek doğrultusunda Cami-i Kebir duvarına astırdı. İsyanın etraflıca in-celenmesi ve buna önyak olanlarının yakalanıp cezalandırılması için Kay-makam İshak Tevfik Bey'e işten el çektirilerek, 100 lira verilmek suretiyle merkez kazaya gönderilmesi kararı alındı¹⁰⁷. Karahisar-ı Sahip Fırkası Ku-mandanı Ferik Ahmed Lütfi Paşa'nın 8 Mart 1324/21 Mart 1908 tarihli mer-keze gönderdiği yazıda, Uşak halkının tevkif edilen 14 kişinin tahliyeleri ile işten el çektirilmiş olan İshak Tevfik Efendi'nin eski görevine iade edilmesi için hükümet önünde toplandıklarını, daha sonra hiçbir vukuat çıkarmadan dağıldıklarını bildirildi¹⁰⁸. Hüdevendigâr Vilayeti Valisi Mehmed Tevfik'in Mabeyn-i Hümayun Baş Katibine 2 Nisan 1324/15 Nisan 1908 tarihli gizli yazısında Uşak Kaymakamının Uşak'a geri döndüğü anlaşılmaktadır. Kay-

¹⁰⁵ Tekeli-İlkin, a.g.e., s.366; Tutsak, *Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Uşak (1923-1933)*, İzmir, 1998, s.123.

¹⁰⁶ BOA, DH-MUİ 66-2/11 1328.Ra.13.

¹⁰⁷ BOA, DH-MUİ 66-2/11 1328.Ra.13; BOA, DH.MUİ 34.2/23 1327.Z.20 künyeli belgede Daniş Bey Selanik Kaymakamı olarak geçmektedir.

¹⁰⁸ BOA, Y.Mtv. 307/110, 1326.Ş.19.

makam, Kaza İdare Meclisi azası ve tahrip edilen fabrika sahiplerinden biri olan Bıçakcızade Ali Efendi'ye nezdinde, fabrikalarda çalışan halkın ısrarcı tavrından dolayı açılması düşünülen bu fabrikaların faaliyete geçmesi için "fabrikacıların" gerekli 700 lirayı kendisine vermeleri talebinde bulunmuştur. Ali Efendi'nin bu görevi kabul etmemesinden sonra Acemzade Nafiz Bey'in kefaletiyle Kaymakam Osmanlı Bankası'ndan 100 lira borç para aldığı resmi kayıtlarda sabittir. Bu sıralarda Uşak'a gelerek 25 gün kadar kalan Adliye Nezareti odacılarından Devrekli Süleyman Necati ile zaman zaman görüşen Kaymakam, 100 lirayı da alarak O'nunla birlikte İstanbul'a gitti¹⁰⁹. 1908 yılı Haziran ayı başlarında ise Trablusgarp'ın Aclun kazasına sürgün gönderildi¹¹⁰.

c. İsyanın Yankıları

Tarak isyanından sonra Uşak'ta halıcılıkla alakalı tüccar, simsar ve Halı Sendikasının buradaki şubesi hakkında başlatılan tahkikat, Daniş Bey tarafından Nisan 1908 tarihinde tamamlanmıştır¹¹¹. Mülkiye idaresine takdim edilen 26 Nisan 1908 tarihli mazbatada, fabrikaların biran önce işletilmesi için gerekli tedbirlerin alınması bildirilmiştir. Fakat Tetkik Heyeti, raporunda halkın şikayetlerinin dinlenmeden fabrikaların tekrar açılmasının yeniden bir "gaille" çıkmasına sebebiyet vereceği hususunu hassasiyetle belirtmiştir. Heyet, raporunda, ayrıca halkın iddialarının tetkik edilmeden fabrikaların açılmasının caiz olmayacağını dile getirerek, şikayetlerin temelini fabrikalarda halı ipliği imal edilmesi teşkil ettiğinden, fabrika sahiplerine verilen ruhsatnamelerin muhteviyatının incelenmesi ve halı ipliği imaline mezun olup olmadıklarının araştırılması lüzumu üzerinde durmuştur¹¹². Hüdavendigâr Vilayeti Valisi Azmi Bey'in Dahiliye Nezaretine çektiği telgrafta, halkın halı ipliği imal eden fabrikaların şiddetle aleyhinde olduklarını ve bunların açtırılması hususunu "*halkın hayât-me'mât mes'elesi*" şeklinde gördüklerini ifade ederek, "*ihlikarât-ı hâzıra*" hakkında hükümetin tedbirler almadan tekrar mümkün olamayacağı yazılmaktadır. Ruhsatnamelerde yazılı "*ip*" tabirinin açıklanmaya muhtaç olduğu ise aşikardır. Dahiliye Nezareti'nin buna muktedir olamadığı ruhsatnamelerdeki ip ifadesinin içine halı ipi imalatı da giriyor muydu? Bu konuda mazbatalarda "*zerre kadar müracaat olmadığından*" fabrika sahipleri bu imalatı salahiyetleri dışında gerçekleştirmişlerdir¹¹³.

¹⁰⁹ BOA, Y.Mtv. 308/85, 1326.Ra.14.

¹¹⁰ BOA, ŞD.MKL 11346.Ra.6.

¹¹¹ BOA, DH.MUİ 34.2/23, 1323.Z.20; BOA, ŞD. MRF. 1606 /21, Hüdavendigâr 5/144.

¹¹² BOA, ŞD.MRF. 1606 /21, Hüdavendigâr 5/144.

¹¹³ BOA, DH.MUİ 34.2/23 1323.Z.20.

25 Nisan 1325/8 Mayıs 1909 tarihinde Vilayet Polis Müdürü ile Vilayet Mektubî Kalemi Mümeyyizi tarafından hazırlanmış olan Fezleke'de hükümetin bu fabrikaları tetkik etmeden tekrar açmaya teşebbüs etmesi halinde halkın tekrar hücum ederek, bu sefer binalar yerle bir edileceği yer almaktadır. Ruhsatnamelerde “şayak ve yapağı i mâline mahsûs”, “ip i mâline mahsûs”, “şayak ve ip i mâline mahsûs” tabirlerinin geçmesi, Uşak'taki fabrikaların halı ipliği yapmaya izinli olmadıkları bu Fezleke'de açıklanmaktadır. Ticaret ve Nafia Nezareti'nden gelen 31 Mart 1325/13 Nisan 1909 tarihli tahriratta “ip” kelimesinin “mukayyed” değil, “mutlak” olduğu zikir edildiğinden, fabrikaların “halât, çamaşır ipi, urgan vesaire ile pamuk ipliği, dikiş ipliği, makine ipliği gibi şeyler i mâl” edebilecekleri yerde, “halat ve envâi' ile ve dikiş ipliği ve envâi'ni i mâl itmiyerek ve ruhsâtınâmelerdeki serâhât-ı vechile şayak dahi yapmayarak halı ipi” yapmaları tenkit edilmektedir. Bu meselelere dikkat edilmeden fabrikaların açılması çok büyük sıkıntuların çıkmasına yol açacağı fezlekedeki hassasiyet durulmaktadır¹¹⁴.

Kamuoyunda fabrikaların açılması konusunda kamuoyunda menfi yöndeki yaygın görüşe karşı, ondört aydan beri işyerleri kapalı kalan fabrika sahiplerinden Hamzazade Ahmed Hilmi, Yılcıncıade Osman, Tiridzade Mehmed Hacı Gedikzade Ahmed Hamdi ve Bıçakcızade Ali Ziya Beylerin Dahiliye Nezaretine gönderdikleri arzuhalde, sürüncemede kalan bu mesele hakkında şikayetlerini “fabrikalarımızın bir an evvel açdırılarak işidilmesi ve tahrib ve yağmakedelerin fâillerinde medhâlleri anlaşılın kesânın hemen hamiyet-i adliyyeye teslimâtlarıyla şimdi yine taarruz idecekler haklarında muâmele-i kanûniye ifâsı emr u izbâr buyurulmuş ise de vilâyetle livâmız beyninde bu husûsda fuzûli bir takım muhâberâta biriki aylar emr-i küşâdı sürüncemede bırakmış ve tahkikât-ı mütemâdiye ve mutasarrıfımız semeresi olarak nihâyet Vilâyet polis Müdiriyle Mektûbî Kâlemi Mümeyyizi Efendiler me'mûren Uşak'a gönderilmişler ve bir hafta kadar mûmâileyhim Uşak'ta bulunarak nihaâyet hiçbir iş görmeksizin avdet itmişlerdir. Otuzbir Mart hâdise-i müellimesi bizi şimdiye kadar sükûta mecbûr etmiştir ve şimdi ise hamden sem hamden mes'ele-i mezkûrenin külliyen intifa-pezir olmuş ve bizlerin de fabrikalarımız mesdûd bulunmasından yevmen füyûmen tamamı na-kâbil zararlara uğramış bizlerde daha ziyâde ihtiyâr-ı sükûta takat” bırakmadığı şeklinde dile getirmişlerdir.

¹¹⁴ BOA, ŞD 1228/8, Ticaret 4/233.

d. İsyandan Sonra İplik Fabrikalarının Faaliyete Geçmesi

Ticaret ve Ziraat Nezareti'nin vilayetlerdeki memurlar vasıtasıyla İstanbul, İzmir, Bursa şehirleri ile Bandırma, Manisa, Uşak ve İzmit kasabalarında yapılmış olan 1913 ve 1915 yıllarına mahsus sanayi sayımı sonuçları 1917 yılında neşredilmiştir¹¹⁵. Bu sayımda, yün iplik imalatı ve yün dokumacılığında 1 tali, 12'si asli olan fabrikaların üçünün Uşak'a ait olması tarak isyanından sonra iplik fabrikaların tekrar açılarak faaliyete geçtikleri anlaşılmaktadır. Bıçakcızade Biraderler ve Mehmet Zeki Kumpanyası İplik Fabrikası, Hamzazadeler ve Şürekası İplik ve Şayak Fabrikası, Yılcıncızade Biraderler ve Şürekası Şayak Fabrikası isimleriyle verilen¹¹⁶ bu fabrikaların büyük işletmeler olmadığı tahmin edilmektedir. Fakat İstanbul'daki fabrikaların hammadde kaynaklarından ve halı dokunan asıl sahadan uzak olmasından dolayı Uşak'taki fabrikalardan daha küçük olduğu sanılmaktadır¹¹⁷.

Tablo III: 1910/1913 Yıllarında Uşak'ta Halıcılığın Durumu¹¹⁸.

Batı Anadolu	Tezgah sayısı	İşçi Sayısı	Miktar 1000 m ² .	Değer Milyon krş.
Uşak	1.175	5.500	150	169
Simav	380	1.120	23	1.8
Gördes	800	2.700	60	6.8
Demirci	600	1.356	31	3.8
Kula	1.500	3.800	35	4.7
Isparta	2.160	6.481	117	11.0
Eğridir	500	1.500	15	1.3
Burdur	800	2.400	22	2.2
Buldan	250	400	3	1.5

¹¹⁵ Gündüz Ökçün, *Osmanlı Sanayii İstatistikleri, 1913-1915 İstatistikleri*, İstanbul, 1984, s.9, 17.; Bu sanayi istatistiğinin dökümlerinin yer aldığı, BOA, DH. UMUM 78/4, 1336.M.18. dosyada Uşak'a ait bilgiler tespit edilememiştir.

¹¹⁶ Ökçün, a.g.e., s.129.

¹¹⁷ Kurmuş, a.g.e., s.106.

¹¹⁸ Eldem, a.g.e., s.85.

XX. yüzyılın başlarında 2.000 bulan tezgah sayısının Tarak isyanından sonra hemen hemen %50'ye yakın azaldığı, Tablo III'te görülmektedir. Batı Anadolu'daki halı dokumacılığında tezgah sayısı bakımından üçüncü, işçi sayısı bakımından ikinci sırada yer alan Uşak, dokunan halı miktarı ve karşılığında elde edilen gelir bakımından birinci sırada olması dikkat çekicidir. Buradan hareketle halı tezgahlarda oturan işçilerin tam randımanlı halı dokudukları kanaati hasıl olmaktadır.

I. Dünya Savaşı'nın patlak verdiği 1914 yılı Mayıs-Haziran ayları zarfında İzmir Şark Halı Kumpanyası'nın siparişi üzerine dokunan 27 balya halının tespit edilmesi, İngiliz sermayesinin Tarak isyanından sonra belinin kırılmadığının bir göstergesidir¹¹⁹. Bu savaş yıllarında ise iplik fabrikalarındaki makineler ve el tezgahlarında orduya şayak, battaniye yetiştirmeye yönelik bir çaba harcanmıştır¹²⁰.

e. İdari Teşkilatlanmadaki Çalkantılar

XX. yüzyılın başlarında 100 bin nüfusa sahip olan Uşak kazasının yıllık geliri 70 bin civarındaydı. Palamut, afyon, zahire ihracatı ve halıcılıkla adını duyurmuş olan Uşak, beş günlük mesafede olan Kütahya Sancağı'na idari açıdan bağlı bulunmasına rağmen İzmir ile ticari bağlantısı fazlaydı. On sene de yirmi kaymakam değişikliğine maruz kalan Uşak halkı, bu sancağa bağlı kalmaktan dolayı memnuniyetsizliklerini zaman zaman dile getirmişlerdir. Tarak isyanından sonra bu meselenin tekrar gündeme getirildiği belgelerde sabittir. Eşme ve Simav kazalarının ilhak edilmesi ve Banaz nahiyesinin kazaya dönüştürülmesi suretiyle Uşak kazası, liva haline getirilerek, İzmir sancağının bağlı olduğu Aydın Vilayetine katılması düşüncesinden hareketle 1909 yılında resmi bir müracaatta bulunulmuştur. Fakat Hüdavendigâr Vilayeti Valisinin Dahiliye Nezaretine gönderdiği yazıda, "*devâir-i mülkiyenin re's-i idârelerinde bulunan zevât-ı nüfûz ve kudret-i hükûmeti temsil itmekde oldukları cihetle cümlesi ahâliye karşı aynı vaz' ve mevki'de bulduklarından bir mahallin livâ ya da kazâ şeklinde bulunmasında ve re's-i umûrunda bulunan zevâtın da mutasarrıf veya kaim-makam ünvânına hâiz olmasında idâreten fazla bir fark olmadığı*" gerekçesiyle uygun görülmediğini belirterek, halkın hoşnutsuzluğunun sebebinin başka

¹¹⁹ Uşak Şerîye Sicili X, s.1-5. Bkz:Ek I.

¹²⁰ 1930 Sanayi Kongresi Raporlar, Zabıtlar, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Umum Merkezi Neşriyatı, İstanbul, basım tarihi yok, s.579.

yerlerde aranması konusunda görüş bildirmiştir¹²¹. Uşak'ın nüfuzlu kişilerini oluşturan heyet, İzmir ile ticari bağlantılarından dolayı Aydın Vilayetine liva olarak bağlanmak istediklerine dair taleplerini 1915 yılı Ocak ayında Harbiye Nezareti ve Sadaret Makamı'na resmi olarak iletmışlerdir¹²². Aynı yıl içerisinde Karahallı nahiyesine bağlı Sivahlı köyünün Çivril kazasına bağlanması teşebbüsünde bulunulduğunun anlaşılması üzerine Karahallı Belediyesi, "merkez nâhiye ve mülhakatı karyelerimizde Uşak kasabasıncane ve i'mâl olunan kaliçe malzemesinden ma'dûd eriş ve argaç gibi vesâit-i iptidâiye Uşak'ta satılmakta ve afyon ve palamut ve zahâir-i vesâire bütün muâmelât-ı ve münâsebât-ı ticâriyemiz ticâreti kesr-i ticâreti vâsi' miyâsda" olduğu gerekçesiyle Uşak'tan idari olarak ayrılması hususunu Dahiliye Nezaretine bildirmiştir¹²³.

SONUÇ

Orta Asya kökenli Uşak Halıları, halk tarafından bir el sanatı şeklinde yüzyıllarca yaşatılmış kültürel bir değerimizdir. Kalitesi ve güzelliği ile Avrupalıların dikkatini çekmiş olan bu halılar, yabancı sermayenin Osmanlı ülkesine girmesiyle XIX. yüzyılın ortalarına doğru kıymetli bir ticari mal haline gelmiştir. Bu halıları kar sağlayan bir meta olarak gören yabancı sermaye sahiplerinin imalaun serileşmesine yönelik gittikçe artan tekelleşme arzuları, beraberinde başta kalite, desen olmak üzere iplik, boya vs. gibi faaliyet alanlarında bozulmayı gittikçe artırmıştır. Uşak halkının, özellikle de merkez kasaba halkının en önemli gelir kaynağı olan halıcılık sahasında tekelleşme, ihtikarattan dolayı insanları iyice bunaltmıştır. Müslüman Türkler tarafından kurulmuş olan iplik fabrikaları, halkın ekonomik sıkıntısını daha da arttırdığından bir isyan sebebi olacaktır. Ekonomik bir sıkıntının bir isyanla sosyal bir meseleye dönüşmesi, aslında bir el sanatı olarak gelişen Uşak halıcılığının kapitalist sermayenin elinde bir ranta dönüştürülmesi sürecinde, seri üretime yönelik makineleşme çabası neticesinde yaşanan bir sancıdır.

¹²¹ BOA, DH-MUI 34-2/23, 1327.Za.20.

¹²² BOA, DH-I-UM E-8/19.

¹²³ BOA, DH-I-UM E-8/53.

EK 1: 1914 yılında Uşak'tan İzmir Şark Halı Kumpanyası'na İrsal Olunan Halılar¹:

Balya Adedi	Tarih	Esâmi	Cinsi	Sıra Numarası	Sipariş Numarası	Cinsi	Suyu	Zemini	Kalıçe	Arşın	Rub ²	Hems?	Miktar Krş Pare	
4	10 Mayıs sene 1330/23 Mayıs 1914	Dalkran'ın İbrahim	Bayrak Birinci	11		Bayrak Birinci	Koyun mavî	El	51	20	4	31	635	
		Tekenzade	" "	25		" "	" "	" "	65-	35	4	" "	1101	
		Citimioğlu	" "	26		" "	" "	" "	52-	64	34	" "	1054	
		Hacı Molla	" "	21		" "	" "	" "	61-	30	3	" "	0942	
		Tekezade	" "	14		" "	" "	" "	47-	52	21	" "	0651	
		Bescioğlu	" "	13		" "	" "	" "	51-	21		" "	0653	
		Göbuloğlu Hüseyin'e	" "	17		" "	" "	" "	40-	57	25	3	" "	0787
		Keyvanoğlu	" "	15		" "	" "	" "	43	46	19		" "	0589
		Hacı Ahmedoğlu	" "	31		" "	" "	" "	40	70	40	2	" "	1248
		Ulvi ? Ahmed	" "	5(?)		" "	" "	" "	43-	34	15 Toplam 262	2- 3	" "	0475 8135
2	17 Mayıs sene 1330/30 Mayıs 1914	Helvacı Ahmed		5		" "	" "	" "	30	6	3	31	198	
		Helvacı Ahmed		6		" "	" "	" "	30-	6	4	" "	201	
		Arıoğlu (?) Ali Beg		18		" "	" "	" "	57	25	3	" "	787	
		Akkiliseoğlu Mehmed		32		" "	" "	" "	65-	29		" "	899	
		Kadıoğlu Ali Efendi		27		" "	" "	" "	64	34		" "	1054	
		Bescioğlu Mehmed		1		" "	" "	" "	30-	6	5-	" "	207	
		Bescioğlu Mehmed		2		" "	" "	" "	21-	6	5-	" "	207	
		Çallıoğlu Osman		22		" "	" "	" "	21-	30		" "	930	
		Hacı bin Hocaoğlu Abdullah		3		" "	" "	" "	47	31	7	" "	217	
										22			" "	4917

¹ Uşak Şer'iye Sicili X, s.1-^e

